

ŞAHVƏLƏD ƏLİYEV

Elm və Təhsil Nazirliyi akad. H.Əliyev adına Coğrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, biologiya üzrə fəlsəfə
doktoru

AZƏRBAYCANDA MÜALİCƏ ƏHƏMİYYƏTLİ TURİZMİN İNKİŞAFI VƏ COĞRAFIYASI

FƏRİDƏ TALİBOVA

Elm və Təhsil Nazirliyi akad. H.Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Müalicə əhəmiyyətli turizm (tibbi və ya sağlamlıq turizmi) insanların tibbi xidmətlərdən, müalicəvi prosedurlardan və ya sağlamlıqla bağlı digər xidmətlərdən faydalanmaq məqsədilə başqa bölgələrə və ya ölkələrə səyahət etməsidir. Bu turizm növü bir neçə istiqamətli müxtəlif sahələri əhatə edir:

Termal və mineral su mənbələri:

Belə məkanlarda olan kurortlar insanların revmatizm, dəri xəstəlikləri və sinir sistemi problemləri kimi sağlamlıq problemlərini müalicə etməyə kömək edir.

Cərrahiyyə və müalicə turizmi:

İnsanlar daha keyfiyyətli və ya ucuz tibbi xidmətlər üçün səyahət edirlər. Məsələn, ürək əməliyyatları, diş müalicəsi və estetik cərrahiyyə.

Reabilitasiya və bərpa mərkəzləri:

İnsanlar əməliyyatlardan sonra bərpa olmaq və ya xroniki xəstəliklərdən üçün müalicə almaq üçün xüsusi klinikalara üz tuturlar.

Spa turizmi:

Stressin aradan qaldırılması, detoks proqramları, masaj və aromaterapiya kimi xidmətlər təklif edən mərkəzlər.

Nəticədə insanlar tibbi xidmətlərin daha sərfəli qiymətlərlə alınması, ekoloji təmiz və sakit mühitdə istirahət etmək, yeni yerlər kəşf etməklə müalicə olunur, sağlamlıq problemlərini həll etmiş olurlar.

Dünyada müalicə əhəmiyyətli (tibbi və ya sağlamlıq) turizmin tarixi qədim tarixə malikdir. Qədim Yunanıstanda xəstələr termal su müalicəsi almaq üçün Aralıq dənizi ölkələrinə gedirdilər. XVIII əsrdən sonra isə imkanlı avropalılar sularla müalicə olunmaq üçün Nil vadisinə, XXI əsrdən isə daha az xərc tələb edən yerlərə üstünlük verirlər. Bu ölkələr qrupuna Rusiya, Hindistan, Tailand, Sinqapur, ABŞ, Malayziya, Almaniya, Cənubi Afrika, Braziliya və b. aiddir.

Azərbaycanda təbii müalicə ehtiyatları XIX əsrin əvvəllərindən öyrənilməyə başlansa da qədim dövrlərdə ölkəmizə gələn turistlər müalicəvi təbii mənbələrdən yararlanmışlar, lakin respublikamızda təbii abidələrin daxil olduğu təbii sərvətlərin və ümumiyyətlə, ətraf mühitin elmi əsaslarla öyrənilməsi, onlardan səmərəli istifadəsi istiqamətində tədqiqatlara 1955-ci ildən görkəmli təbiətşünas alim, akademik Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə başlanılmışdır. Müasir dövrümüzdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində insanların sağlamlığına təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə və təbii müalicə üsullarına üstünlük verilir.

Müalicəvi əhəmiyyətli turizmi son illərdə dünyada böyük inkişaf yolu keçmiş bir sahə olaraq çox önəmli bir turizm növünə çevrilmişdir. İnsanlar artıq bu gün sağlamlıqla bağlı problemlərinin həlli zamanı ən yaxşı seçimə üstünlük verməyə çalışırlar. Müalicə və təbii məqsədlə şəhərlərarası reallaşan səyahətlər sağlamlıq turizmi kimi dəyərləndirilir.

Sağlamlıq turizmindən ən böyük fayda əldə edən ölkələrin başında Sinqapur, Hindistan, Tayland, Malayziya kimi uzaq şərq ölkələri durur. Hindistana hər il müalicə almaq üçün təxminən 1,5 mln turist gəlir. Hindistanın sağlamlıq turizmindəki ən böyük üstünlüyü bu sahədəki potensialı öncədən kəşf etmiş olması, sərfəli qiymət və yaxşı təqdimatlardır. Bu gün Hindistan böyük xəstəxana zənciri yaratmaqla xaricdən gəlmiş xəstələr üçün xüsusi tərcüməçilər təqdim edir və əksəriyyəti ingiliscə danışan bir ölkə olmasının üstünlüklərindən yararlanır. Bundan başqa Taylanddakı Fuket xəstəxanası 15 dildə tərcüməçi vasitəsi ilə ildə 20 min xarici xəstəyə xidmət göstərir. Bu xidmətlərin içərisində türkçə və bitkilərlə müalicə üsulları da daxildir. Bu üsulla müalicə Azərbaycanda hələ qədimdən çox geniş vüsət almışdır.

Ümumilikdə, Azərbaycan ərazisində 1500-dən artıq mineral və termal su mənbələri, müalicəvi əhəmiyyətə malik olan 4 palçıq vulkanı və bir əsas neft mənbəyi vardır. Bu da müalicə-sağlamlıq turizmi üçün tam şəraitin olmasının sübutudur. Göstərilən turizm növləri üçün yüksək şərait Naxçıvan, Lerik, Lənkəran, Masallı, Goranboy və Astara kimi regionların payına düşür. Naxçıvanda 250-dən çox mineral su mənbələri mövcuddur ki, bu suların hər biri süfrə suyu kimi istehsal olunur. Bu sulara Sirab, Badamlı və Vayxırı misal göstərmək olar. Lənkəran və Astara bölgələrində 100-dən çox termal su mənbələri mövcuddur ki, bu sulara İstisu, Daşvənd, Qəribləri göstərmək olar.

Naftalanın müalicəvi nefti, Naxçıvanın duz mağaraları, Abşeron göllərinin müalicəvi palçıq və suları, Lənkəranın, Gədəbəyin mineral suları və s. Azərbaycanda həm ənənəvi, həm də müasir müalicə imkanları mövcuddur. Ölkədə isti və mineral bulaqların sayı minlərcədir.

Ənənəvi müalicə imkanlarına mədə-bağırsaq,

qaraciyər, öd, böyrək daşı və s. xəstəliklərin müalicəsində Naxçıvandakı mineral bulaqlardan istifadə edilməklə (Sirab, Badamlı, Vayxır, Darıdağ, Güllüstan və s.), dərman bitkiləri (itburnu meyvəcikləri, kəklikotu, çobanyastığı çiçəkləri, yemişan meyvəcikləri və gülləri, palıd ağacı qabığı, razıyana meyvəcikləri, boymadərən, solmazçiçəyi, dazıotu, çasır, zeytun, çilədağ bitkisi və s.) vasitəsilə müalicəni aid etmək olar.

Eyni zamanda burada rekreasiya və turizm xidməti üçün də çox əlverişli şərait vardır. Respublikanın landşaft-iqlim xüsusiyyətləri kurort-turizm təsərrüfatını inkişaf etdirməyə imkan verir. Ərazi geniş miqyasda quru subtropik iqlimə malik olduğu üçün insan səhhətinə müsbət təsir göstərir, yüksək dağ və tundra landşaftına malik olması isə qış idman növlərinin yaradılmasına geniş imkanlar açır. Mineral suların, müalicə nefti və palçığının olması kurort yerlərinin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, onların ilboyu fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Bu xidmət sahəsi çox gəncdir. Bu gün respublika ərazisində 27 minə qədər insana xidmət etməyə imkanı olan 132 sanatoriya və istirahət müəssisəsi və 4 minə yaxın yeri olan 10 turist bazası yaradılıb, lakin bu sahədə böyük imkanlar mövcuddur. Sağlamlıq ocaqlarında ildə orta hesabla 600 mindən artıq insan müalicə oluna bilər. Azərbaycanın kurort ehtiyatları burada müalicə olunan və istirahət edənlərin sayını 2 milyona qədər artırmağa imkan verir. Bu baxımdan Xəzər sahili zonasının əhəmiyyəti daha böyükdür. Bu zona çox böyük üstünlüklərə malikdir. Məsələn, Abşeron-Nabran sahillərində günəşli havalar, Soçi- Suxumi rayonlarından 1,5 dəfə çoxdur. Xəzər sahilinin Nabran-Yalama, Giləzi- Zarat, Abşeron, Lənkəran-Astara çimərliklərinin yaxınlığında karbohidrogenli mineral sular vardır. Bunlar sahil zonalarında rekreasiya obyektlərinin bütün il boyu fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin yaradır.

Abşeron yarımadası müalicə turizmi baxımından respublikamızda məşhur kurort guşəsidir. Təxminən 53 kilometr dənizin içərisinə doğru irəliləyən bu yarımada çimərliklərlə əhatələnib. Abşeron yarımadası iqliminə görə subtropik iqlimə çox yaxındır. Burada isti yay, günəşli payız, mülayim qış keçir, yazı nisbətən qısa olur. Abşeron təkcə qumlu sahil və dənizlə xarakterizə edilmir, burada

həm də çoxlu şəfa bulaqları qaynayır. Belə ki, Suraxanı, Sabunçu və Şıx burnunda çıxan və tərkibi yod, brom və böyük müalicə təsiri gücünə malik çoxlu başqa maddələrlə zəngin olan mineral sular həm də böyük müalicə əhəmiyyətinə malikdir. Təəssüf ki, ərazidəki palçıq vulkanlarının müalicə palçıqları balneoloqlar və kurortoloqlar tərəfindən lazımınca tədqiq olunaraq istehsalə cəlb edilməmişdir.

Bu baxımdan Abşeron rayonunun bir neçə istiqamətli kurort imkanları vardır. Bunlara metan və kükürlü oksigen suları, mineral palçıq, mineral göllər, çimərliklər, dənizkənarı iqlim stansiyaları daxildir. Yarımadada böyük sayda metan və kükürlü mineral sular vardır. Zığ qəsəbəsində və Şıxda mineral suların xüsusilə müalicəvi əhəmiyyət daşıyan növləri diqqəti çəkir. Masazır kəndində yerləşən Böyük Şor və Masazır gölləri tükənməz qiymətli müalicəvi palçıq mənbəyi sayılır. Lənkəran-Astara bölgəsində əsasən Masallı kurort təsərrüfatı termal və mineral suları ilə böyük balneoloji ehtiyatlara malikdir. İstisu Masallının möcüzəli guşəsidir. Burada fəaliyyət göstərən İstisu “Fatiməyi-Zəhra” Şəfa Sanatoriyası Masallı şəhərindən 13 kilometr aralıda, dəniz səviyyəsindən 1650 metr yüksəklikdə qərar tutmuş Dəmbəlov dağının döşündə, Viləş çayının sahilində yerləşir. Tərkibindəki hidrogen-sulfid, natrium-xlor, kalsium, maqnezium-hidrokarbonat və hər litrində 30 milliqram yodla təmsil olunmuşdur. Yerin çox dərin qatlarından 60 dərəcədən də yuxarı isti su çıxır. Bu sular bir çox xəstəlikləri sağaldır, hətta qədimdən yerli sakinlər bu suya “minbir dərindən dərmanı” olan möcüzə kimi baxıblar.

Naxçıvanda böyrək daşlarının müalicəsi üçün sular var. Bu suların dörd növ böyrək daşını salması elmi cəhətdən təsdiqini tapıb. Qeyd edək ki, xarici ölkələrin heç birində belə tərkibdə mineral su yoxdur. Azərbaycandakı radonlu və kükürlü suların analoqu xarici ölkələrdə az-az tapmaq mümkündür. Daxili orqanların müalicəsində möcüzəli rola malik olan dəmirli sular haqqında da eyni fikirləri söyləmək mümkündür. Dəmirli sular qaraciyərin dərmanıdır. Mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində, iltihab yaradıcı amillərin aradan qaldırılmasında karbonlu sulardan istifadə

etmək olar. Özü də bu sulardan tək-cə müalicə müddətində deyil, həm də bərpa dövründə də istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycanın ən mühüm kurort resurslarından biri də Naftalan neftidir. Bu neftdən dərman hazırlanması ilə yanaşı bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunub (Şəkil 1. Naftalan). Naftalan neftinin köməyi ilə revmatizm, damarlarda və hərəkət orqanlarındakı xəstəliklər uğurla müalicə olunur. Həmçinin, maddələr mübadiləsinin pozulması, dəri və bəzi ginekoloji xəstəliklərin müalicəsi zamanı Naftalan neftindən istifadə olunur. Lakin onkoloji və prostat vəzi xəstəliklərində istifadəsi əks göstərişdir.

Şəkil. 1. Naftalan nefti ilə müalicə

Qeyd edək ki, Naftalan neftinin planetimizdə yeganə yatağı Azərbaycandır. Goranboy rayonu ərazisində: yerləşən Naftalan istirahət və müalicə sanatoriyaları hər il on minlərlə insanı qəbul etmək imkanına malikdir. Hazırda Naftalanda bir sıra quruculuq işləri aparılır. Heç şübhəsiz ki, böyük sağlamlıq mərkəzinin olacağının bünövrəsi artıq indidən qoyulub. 2022-ci il iyul ayına olan məlumata görə Naftalanda 14 müalicə sanatoriyaları fəaliyyət göstərir. Bu sanatoriyaların içərisində ən müasir texnologiyalarla təmin olunanları Park Naftalan, Çinar və s.

Məlumdur ki, Azərbaycanın ərazisi planetimizin palçıq vulkanizminin inkişaf etdiyi unikal və klassik regionudur. Yer kürəsində olan 1500-dən

çox palçıq vulkanlarından 350-dən artığı Şərqi Azərbaycanın quru hissəsində və ona birləşən Xəzərin akvatoriyasında yerləşir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan palçıq vulkanlarının vətəni sayılır. Vulkanların sayına, müxtəlifliyinə və aktiv fəaliyyətinə görə dünyada Azərbaycan ərazisinə oxşar əraziyə təsadüf edilmir. Palçıq vulkanları əsasən, Abşeron yarımadasında, Şamaxı-Qobustan, Cənub-Şərqi Şirvan və Bakı arxipelağında yerləşir. Təkcə Qobustanda 100-dən çox palçıq vulkanı fəaliyyət göstərir.

Palçıq vulkanları yayılan ərazilərinin böyük turizm potensialı var. Ölkəmizdə dünyada yayılmış bütün növ palçıq vulkanlara - aktiv fəaliyyətdə olan, sönmüş gömülmüş, neytral, ada, sualtı və s. növlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan ərazisində bu sayda palçıq vulkanının qeydə alınması ölkəmizin böyük təbii sərvətidir. Palçıqın tərkibi çox dəyərli mikroelementlərlə zəngin olduğundan, onların çoxu müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövrümüzdə dünya ölkələrində palçıq vulkanları yerləşən möhtəşəm və əsrarəngiz görünüşə malik ərazilərə turistləri cəlb etmək üçün turlar təşkil edilir, müalicəvi əhəmiyyətli kurortlar yaradılır. Nəticədə bu ərazilərə daxili və xarici turistlərin cəlb olunması sürətlə davam etdirilir.

Azərbaycanın kurort zonalarının təbii imkanları ölkənin turizm bazasına lazımı qədər gəlir gətirmək imkanındadır. Son illərdə Azərbaycanın 16 tibb müəssisəsində palçıqdan poliartrit, radikulit, hepatit, bir çox dəri xəstəliklərinin və əsəb sisteminin müalicəsində tətbiq edilir. Hazırda palçıq vulkanlarının bir qismi təbii abidələr statusu alıb və dövlət tərəfindən qorunur. Bakı və Abşeron ərazisində 52 palçıq vulkanına Xüsusi Mühafizə Olunan Təbiət Abidəsi statusu verilmişdir.

Azərbaycanda qədim dövrlərdən müalicə-profilaktik məqsədlərlə təbiətin şəfaverici amilləri olan mədən sularından, müxtəlif növ neft və vulkan palçıqlarından geniş istifadə edilmişdir. Ölkə əsrlər boyu tarixi İpək Yolu vasitəsilə nadir dərman kimi ixrac edilən müalicəvi nefti ilə məşhur olmuşdur. XIX əsrdən etibarən Azərbaycanın müxtəlif guşələrində müalicə əhəmiyyətli təbii resursların elmi tədqiqinə başlanmışdır. Aparılan araşdırmaların nəticələri Azərbaycanı kurortlar diyarı adlan-

dırmaq imkanı vermişdir. Azərbaycanda kurortlar şəbəkəsinin müəssəssəkil təşkili XX əsrdən etibarən həyata keçirilmişdir. Əlverişli iqlim şəraiti, müxtəlif mineral sular, müalicəvi palçıq və neft ehtiyatlarından asılı olaraq, respublikanın ayrı-ayrı iqlim zonalarında yerləşən zəngin müalicəvi əhəmiyyətə malik təbii kurortların təsnifatı müəyyənlanmış və bununla bağlı müvafiq infrastruktur yaradılmışdır.

1936-cı ildə Kurortologiya və Fizioterapiya İnstitutunun təşkili ilə təbii kurortların elmi cəhətdən tədqiqində yeni mərhələ başlanmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda artıq formalaşmış kurortlar şəbəkəsi mövcud idi. Həmin dövrdə yaradılan sanatoriya, pansionat və istirahət evləri sistemi Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisini əhatə edirdi. Kurort-müalicə imkanları çox geniş olan Naxçıvan Muxtar Respublikası, Abşeron yarımadası, Gəncə-Hacıkənd-Göygöl, Şəki-Zaqatala, Qax, Şuşa-Turşsu, Quba-Xaçmaz-Nabran, Lənkəran-Astara və digər regionlarda müalicə və istirahətin təşkili üçün lazımı şərait yaradılmışdır.

Azərbaycanda Kurortların inkişafına 1970-ci ildən başlayaraq xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məhz həmin ildə SSRİ hökumətinin qərarı ilə Abşeron yarımadası, Naftalan və İstisu kurortları ümumittifaq əhəmiyyətli kurortlar siyahısına daxil edilmişdir.

1980-ci illərdən isə hökumətin xüsusi qərarına əsasən, Azərbaycanın kurortlar şəbəkəsinin genişləndirilməsi, o cümlədən Xaçmaz-Nabran zonasında irimiqyaslı layihələrin gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulsa da, keçmiş SSRİ-nin süqutu ilə nəticələnən mürəkkəb siyasi proseslər bu planın həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra kurort işinin inkişafında xüsusi bir mərhələ başlanmışdır. Belə ki, 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev "Azərbaycanda Kurortları" Dövlət Proqramı haqqında sərəncam imzalamışdır. Bundan başqa, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Kurortlar haqqında Nümunəvi Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycanda kurort təbii müalicə ehtiyatlarına malik olan və həmin ehtiyatlardan bərpa, profilaktika və müalicə məqsədi ilə istifadə etmək üçün zəruri şə-

raiti olan ərazi hesab olunur. Azərbaycanın ərazisi kurortlarla zəngindir. Belə ərazilərdə istirahət və müalicəni təmin edən müəssisələr (sanatoriyalar, istirahət evləri, pansionatlar, balneoloji və vulkan palçıqı ilə müalicə ocaqları, kurort poliklinikaları, bərpa mərkəzləri və s.), sanitariya mühafizə zonaları və digər kurort infrastrukturu təşkil olunur.

Təbii müalicə ehtiyatlarına görə Azərbaycanda balneoloji, (Şəkil 2. İstisu mineral suyu) iqlim, müalicəvi palçıq Naftalan nefti kurortları növləri mövcuddur. Balneoloji kurortlar əsasən, təbii mineral sulardan istifadə olunan kurortlar aiddir. Azərbaycanın ərazisində müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə, dünyada qəbul olunan səkkiz qrup mineral suyun hər birinə rast gəlinir. İqlim kurortları müalicə əhəmiyyəti çox olan iqlim göstəricilərinə malikdir. Bu göstəricilər (dəniz suyu, günəş vannası, isti qum vannası, dağ iqlimi və s.) bir çox xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsi baxımından əhəmiyyətli hesab olunur. Müalicəvi palçıq kurortlarında palçıqdan, əsasən lil palçığından (Masazır və Zığ gölü) və vulkan palçıqlarından istifadə yolu ilə müalicə aparılır.

Şəkil 2. Kəlbəcər İstisu mineral su yatağı

Coğrafi yerləşməsinə görə Azərbaycanın kurort resursları aşağıdakı zonalara bölünür:

Böyük Qafqaz zonasında otuzdan artıq termal və soyuq müxtəlif konsentrisiyalı kükürlü və üzvi maddələr tərkibli zəif mineral su yataqları mövcuddur. Azərbaycanda geniş yayılmış palçıq vulkanları da bu zonada yerləşir.

Kiçik Qafqaz zonası əsasən hidrokarbonat tərkibli mineral sularla zəngin balneoloji kurortlarla fərqlənir. Şəfali iqlimə malikdir. Bu zonada nadir təbii müalicə amili kimi tanınan Naftalan nefti mədənləri yerləşir.

Xəzər dənizinin sahil zonası iqlim və balneoloji xüsusiyyətlərinə görə üç kurort sahəsinə bölünür. Xudat-Yalama zolağı (Nabran kurortu) qumlu çimərliklər, meşələr, yod-bromlu su ehtiyatları ilə zəngindir. Abşeron yarımadası Mərdəkan, Bilgəh, Zuğulba, Buzovna, Suraxanı kurortlarını əhatə edir. Həmin ərazidə dəniz iqlimi ilə yanaşı Şıx termal sulfidli suyu, çoxsaylı yodlu-bromlu sular kimi müxtəlif mineral sularla müalicə aparılır. Suraxanı kükürlü suları, Masazır və Zığ lil palçıqları da müalicə üçün istifadə olunur.

Lənkəran-Astara subtropik zolağı termal mineral su bulaqları ilə zəngindir. Mineral sularla zəngin bölgədə (150 bulaq) kurort müalicəsi üçün əhəmiyyətli olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sirab, Badamlı, Vayxır, Darıdağ və Batabat kurortları yerləşir.

Kür-Araz çökəkliyində balneoloji kurortlar yerləşir və mövcud olan metanlı, azotlu, yüksək və çox yüksək minerallaşmış, silisiumlu, yodlu-bromlu termal su ehtiyatları müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan regionlarında, o cümlədən 44 günlük müharibə nəticəsində azadlığına qovuşmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində bu tipli prioritet mövzuların işlənməsi və həyata keçirilməsi qarşıya qoyulacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, zəngin təbiətə və təbii sərvətlərə malik olan işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə regionunda turizmin inkişafı perspektivlərini araşdırmaq Azərbaycan alimlərinin qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir.